

MEFKÜRE MOLLOVA

(Paris)

CODEX CUMANICUS'UN TÜRKİCE KISMI ETRAFINDA BAZI PROBLEMLER¹

Codex Cumanicus (= CC), XIV. asırdan kalma, 82 yapraklı, anonim, bugün İtalyada Venedik şehrinin "San Marco" Kütüphanesinde muhafaza edilen bir elyazmadır. Lâtin harfleriyle yazılmış olup, türkîce (bu terim için bkz. §5), italo-lâtinçe, farsça, almanca ve biraz da aslen italyanca metinler ihtiva eder.

CC, iki büyük kısımdan ibarettir: birinci kısmına (= CCI) İtalyan kısmı (yaprak 1-55'e kadar) ve ikincisine (= CCII) Alman kısmı da (yaprak 56-82'e kadar) denmiştir.

Birinci kısım, muhteva bakımından bir bütün oluşturup *Lâtinçe-farsça-kumanca/türkîce sözlük* ten ibarettir.

İkinci kısım, oldukça uzun bir devir içinde parça parça yazılarak, çeşitli konularda metinler ihate eder. Metinler şunlardır:

1) *Dinî, katolik metinler* (yaprak 61 recto-63 verso; 69 recto 76 recto; 80 recto) - nesir ve nazım şeklinde lâtinceden türkîceye çevrilen, edebî, kültürel ve dil değeri çok büyük olan metinler.

2) Lâtinçenin gramer sistemi örnek tutularak yazılan bir *Lâtinçe-türkîce mukayeseli gramer* denemesinden parça (yaprak 64 recto 65 verso, satır 19 sol sütuna kadar).

¹ Bu makalede CC'tan iktibas edilecek misaller, önce kodekste yazıldığı gibi alınacak ve beynelmilel transkripsiyon sistemi üzere transkribe edilecek ve turnak içinde tercümelemleri verilecektir. Transkripsiyonumuza gerekecek hususî harfler şunlardır: *ä* = açık e; *ó* = o ile ö arasında bir sesli; *ú* = u ile ü arasında; *č* = ç; *š* = ş; *c* = rusça *ц*; *q* = kalın k; *ɣ* = okunan, telâffuz edilen ğ. Grafileri, CC'ta olduğu gibi aldığımızda, paralel içinde veririz. Ms. /saçarmë/; transkribe edilmiş şekillerini italik harflerle: *sačarmen*. Ok (= →) işareti, grafinin tashih edilmiş olduğunu bildirip, varyantlarının arasında yer alır. Ms. /Saçarmë/ → /Sazarmë/ → /ekarmë/ - bkz. § 3.

3) Bir *Lâtince-türkîce sözlük*'ün ilk iki sayfası (yaprak 65 verso, satır 20 sol sütundan - 66 recto, satır 11 sol sütuna kadar).

4) Meşhur *CC bilmeceleri* ki, bir tek yaprağın (y. 60) iki yüzüne sıkıştırılarak karışık bir şekilde yazılmış. Son zamanlarda onların astrolojik-astronomik, ezoterik bilmeceler olduğu ortaya çıktı.

5) Son zamanlara kadar mevcudiyeti bilinmeyen ve şimdi ona *Küçük türkîce-almanca metinler* adı verdiğimiz yazılar (yaprak 56 recto-59 verso; 66 recto, satır 12 sol sütun-66 verso; 79 recto; 80 verso-82 verso). Onlara Kumanca-almanca lûgatçeler (Coman-German Glossars) deniyordu. Biz, daha 1980' lerde bu metinleri tematik paylaşırma teşebbüsünde bulunarak buraya bir de yaprak 66 recto, satır 12 sol sütundan-66 verso; 79 recto'larda italo-lâtinceye tercüme edilen türkîce metinleri ve münferit cümle ve terimleri de kattık ve 1993'te bastık. *Les Petits Textes Turks du "Codex Cumanicus"* başlığı altında (= PTT)

Problemler

§1. Codex Cumanicus'un türkîce kısmını kimler yazmıştır?

Metinler anonim olmakla, burada hiç olmazsa türkîce kısmının müelliflerinin ne asıllı olduklarını tespit etmeye çalışmamız yerinde olacaktır.

Şimdiye kadar, açıkça belirtilen veya susmakla desteklenen bir hükme göre, bu şahıslar, türkîceyi / kumancayı öğrenmiş olan Avrupalı yerlilerdi. Birinci kısmını, yani Lâtince-Farsça-Kumanca / Türkîce Sözlüğü bir İtalyan telif etmiştir. İkinci kısmını ise, alman asıllı rahipler tertip, tercüme etmişler ve kâğıda geçirmişlerdir (Drimba 1982, s. 388).

Bu kanaat çok tehlikeli olup, türkologları karamsarlığa ve oradan da sübjektivizme götürmüştür. Eğer Codex Cumanicus türkçesi, ecnebi rahiplerin öğrendiği dil olsaydı, onun kıymeti azalır, her nevi tereddütlere meydan verilir. Bereket bu, böyle değildir. O, ne teorik bakımdan, ne de müşahedelerden çıkarılan neticelere dayanan bir görüştür (bkz. ilerideki paragraflara).

Bu meseleyi halledebilmek için, önce şu suallere cevap aramak gerekir:

CC'u telif edenler kimler?

CC'u kâğıda geçirenler kimler?

CC'u kopye edenler kimler?

CC'u tercüme edenler kimler?

CC'u tashih edenler kimler?

Birinci suale cevap: CCI'de Sözlüğün lâtince kısmını ve CCII'de lâtince-türkîce gramer denemesini, küçük lâtince-türkîce lûgat parçası, bazı lâtince terim ve ifadeleri, türkîceye tercüme edilmiş olan dinî metinleri tercüme

hazırlayanlar Avrupalı yerliler olmuştur, fakat onları tercüme edenler, Türklerdi. Orta Asyadan getirildiği tahmin edilen türkçe metinler ve bilhassa bilmeceler, eski olup, onların naklinde Avrupalıların payı olmamıştır tabii (bkz. §7).

İkinci suale cevap: CCI, CCII'in türkçe sözlük ve metinlerini kâğıda geçirenler arasında Avrupalı rahipler de bulunmuştur. Neden? Çünkü türkçeye tamamilen aşina olmayıp, kelimeleri yanlış işitmişler veya türkçenin hususî seslerine alışık olmadıkları için, o seslerin kaydında hata işlemişlerdir. Bu, bilhassa *i*, *ı* seslilerinin /a/ harfiyle yazılmasın da ve sonradan türk musahhihler tarafından tashihi edilmesinde görülür. Ms. /*ıarlaşga/en*/ (61 r 9). Önce /*ıarlagafen*/ imiş.

Bunu, doğru bulmayan bir musahhih /a/'nın altına bir nokta koymuş ve muhtemelen /a/'nın üstüne bir /i/ yazmış. Bunu kopye eden /i/'yi kelimenin gövdesine katmış /*ıarlaşga/en*/ Bu veriyi olduğu gibi okumak doğru olmaz. Burada bir kelimenin iki variantını aramak gerekir: *yarlagasen*, ki bu bir ecnebinin telâffuzuna atfedildiği takdirde kabul edilebilir; ve *yarlıyasen*, *yarlıyasen* "yarlığasın!" Türklerin telâffuzuna uygun şekiller (yarlıyasen uygur telâffuzu olacak).

Üçüncü suale cevap: Müstensihler türkçeyi bilmeyen hattatlarımış. Anlaşılan, pek çok hataların müellifliğini yapan, onlar olmuş. Çok defa kelimeleri yanlış okumuşlar: /u/, /n/ olmuş; /n/, /m/ veya /u/; /r/, /t/ olmuş...Bu gibi hataları musahhihler pek düzeltmemişler.

Müstensihler, bazen satırları karıştırmışlar. Musahhihler, bazılarını bir çizgiyle bir satırı öbür satıra bağlamışlar (bkz. §3).

Dördüncü ve beşinci suallere cevap: mütercimler, enformatörler, musahhihler Türkmüş. Açık söyleyelim. Aksini iddia etmek, ilimden dışarı çıkmak olur (bkz. 3).

§ 2. CC'u kimler okuyabilecekmiş? Kısaltmalar

Cevap: ancak türkçeyi iyi, hem de çok iyi bilen kimseler - ana dilleri türkçe olan Türkler veya bu yazı dilini öğrenen türk asıllı kimseler ve türk asıllı olmayan kimseler. Zira CC'ta okadar çok kısaltmalara yer verilmiştir ki, bugün biz onları okumakta tereddütlere düşüyoruz; bazen yanlış okuyoruz; bazen ise iki şekilde okuruz ve transkribe ederiz.

Kısaltmalarda şu işaretler kullanılmıştır:

1) Fransızca *tilde* dediğimiz ve lâtince ve almanca kelimelerde de kullanılan, sesli harf üzerine yazılan yilankovî bir yatık çizgi: /*ĩ*/, /*ũ*/ . Kıymeti: n, ñ, m. Ms. /*artĩda*/ (60 v 20). Bu grafiyi nasıl okumalı? Bilmiyoruz. Bang'ın (1912, s. 349) onu "dann" diye tercüme etmesine bakılacak olursa, *artĩndä* veya *artĩnda* okumuştur. Fakat bu grafi, *artĩndä* "senin ardında", *artĩndä*

"ardımda" da olabilir. Bu, çok kısa bir bilimcede yer alır - bir *tilde* istimali sonucu bütün bilmeceyi tereddütsüz enterprete edemiyoruz.

Bu hal, bugün bizimle böyle, fakat 14. asır Türkleri için bir problem teşkil etmemiş olsa gerek. Etseydi kısaltarak yazmazlardı.

2) Apostrof '. Bu, CC'ta /r/ harfinin üç kısaltmalarından biridir. Kıymeti: *r, er, är, ir, ír, ir, rî, rí, ri, rä, re*. Ms. /ba'ea (72 r 10) barčä "hepsi; bütün". Biz burada da tereddütlere yer veririz. Ms. /olt'di/ (69 r 16) *ol' t urdí* mi, yoksa *ol' tírdí* "öldürdü" mü? Her iki şeklini de veriyoruz (bkz. §4, 2: /v/).

3) [~] satır üstünde yazılır: /tít[~]adum/ (27 v 13) *títadum* "ütredim".

4) Bir küçük *r* - satır üstüne sonradan ilâve edilmiş olacak: *ta'lov'* (81 v 36 sağ sütün). Biz, burada da iki variant ararız: *talouw* → *tarlouw* "sürülmüş; işlenebilen tarla". *Tarlouw*, uygurca şekli olacak.

5) 9. Daha ziyade lâtince kelimelerde rastlanan bu kısaltma işaretinin kıymeti *uštur*. Türkçe kelimelerde de istimal edilir. Ms. /toc9/(71 v 14) *toqus* "dokuz".

6) Tekstolojik kısaltmalar. Bu gibi kısaltmalar Türkçe-Almanca metinlerde görülür. Daha doğrusu Türkçe metinlerde bu gibi kısaltmaların mevcudiyetini, onların almanca tercümelerinden, anlıyoruz. Ms. tk. /esermê/ (57 r 27) *ešermen* "eşerim" = alm. /Ich rudere adir ich dree tocht/. Bir fiil, bir mürekkep cümle ile tercüme edilmiş! /tocht/, /tocht/ için olacak, yani *tochter* "kız evladı". Almanca cümlelerin transkripsiyonu: *Iç rudere adir iç dree toçter*. Tercümesi: "Eşerim veya (ölen) kız(ımı) geri çeviririm." Bunun böyle olduğunu şu amillerden öğreniriz: 1) bu cümleden bir satır aşağıda /eskík/ *eškik* "kürek"; 2) daha bir satır aşağıda /birtuk/ *birtuk* "küçük kum taneleri"; 3) o zamanun ölü gömme adetlerini bilenler, burada bir babanın ölen kızını geri çevirmek, yani onun tekrar doğmasını sağlamak için, mezarına ve cesedine kürekle sıcak kum küreyerek sepelediğini, anlarlar. Çünkü kum, denizi andırır. Deniz ise, her akşam güneşin ölerek battığı yerdir - *Güneş battı!* Demez miyiz? Ve ertesi sabah güneş tekrar Doğuda belirince - *Gün doğdu!* Demez miyiz? İnsanla da, bu babanın ölen kızıyla da, öyle olmalı. Yeter ki, bunun için gereken itikatlara riayet edilsin! Bu itikatlara bazı halklar (ms. Mongollar) bugün de saygı gösterir. İnsanoğlu, büyük tabiatı daima taklit eder! Ölüyü sıcak su ile yıkama itikati da aynı sembolizme dayanır: güneş, akşam ulu ummana batarken, onun suyunu Isıdır ve o ısı su içinden ertesi sabah doğar. Hayat için su ve ısı (Ay ve güneş) elzemdir.

Bu tür tekstolojik kısaltmalar, şimdiye kadar bilinmiyordu. Bundan şu anlaşılıyor ki, biz halâ daha CC'un, hiç olmazsa, okuma sırlarını bütünüyle keşfetmiş değiliz (bkz. §4).

§ 3. Tashihler, istinsahlar

Bunlar iki çeşit olur:

1) Elimizdeki CC'a kaynak teşkil eden nüshada bulunan tashihler ve istinsahlar. Bunlar hakkında bilgiyi biz dolaylı yollardan öğreniyoruz. Kopist, tashih için ilâve edilen harfi veya harfleri istinsah edilen kelimenin bünyesine dahil etmiş, değiştirilen harf veya harfleri de muhafaza ederek (bkz. yukarıda §1 /arlağa/en/). Fakat çok defa tam nereye ilâve edileceğini bilemeyip gelişi güzel kelimenin içine veya sonuna katıvermiş. Aman Allah! Bunun böyle olduğunu anlayıncaya kadar ve o harfin tam yerini bulduruncaya kadar ne zorluklar çekilir! Ms.

<u>lâtincesi</u>	<u>türkîcesi</u>
Semino	Saçkarzmë (25 v 18)

Lat. *semino* "ekin ekerim: ekin ekmek" demek. Şuna göre türkçesi *saçarmen* veya *ekarmen* olmalı. Burada her ikisi de var. Fakat araştırmak gerekecek: CCI'de /z/'nin kıymeti *c* (ı) dır. İlk kayıta türkçe sütüne /saçarmë/ yazılmış "ekin ekerim". Sonra /ç/ eksponktüe edilmiş, yani altından bir nokta ile saf dışı edilmiş ve yerine /z/ ilâve edilmiş. Olmuş /Saçarmë/ *sacarmen*; manâ aynı. Üçüncü bir el onu /ekarme/ *ekarmen* ile değiştirmiş. Bunun için ne yapmış? /Sa/ harflerini ve /ç/ nun virgülünü ve eksponktüasyon noktasını kazımış; bir yere kadar; /ç/ nun virgülü kazınınca, onu /e/ 'ye çevirmiş ki, bu yalnız bir faraziye; bugün bu /e/ meydanda yok. Böylelikle, *saçarmen*'den *ekarmen*'e geçilmiş. Dördüncü bir el tekrar /Saçarmë/ 'e dönmek istemiş: /ç/'nın üstüne bir + koymuş; bu, burada rehabilitasyon işareti rolünü görüyor. Fakat üstü çizilen /a/'yı restore etmeye unutmuş (Bunu altıncı bir el yapmış ki, bu musahhîh CCII telifçilerinden olacak. Çünkü, CCI'da /a/ başka, CCII'da başkadır: bu, yüksek, ve matbuanın keşfinden sonra kullanılacak bir a).

Beşinci el, kesinlikle kopist eli. O, bütün harfleri bir yere toplayarak bir *türlü güveç* yapmış: /Saçkarzmë/. Bu grafiyi, parçalamadan okumak veya tefsir etmek imkânsız. İşte böyle: /Saçarmë/ *saçarmen* → /Sazarmë/ *sacarmen* → /ekarmë/ *ekarmen* → /saçarmë/ *saçarmen* "ekin ekerim".

2) İkinci çeşit tashihler ve istinsahlar, elimizdeki "San Marco" CC kopyesi üzerine yapılan değişiklikler. Onların sayısı pek çok ve her çeşit mahiyette. Bundan başka boş satırlara ilâveler yapılmış. Hepsi doğru! Hepsi son derece kıymetli!

Bazı ilâveler, mütercimlerin istimal ettikleri tabirlere aittir. Okuyan, bu tabirleri kendi itikat ve dil alışkanlığına uygun kelimelerle değiştirmiş, eskilerini silmeden, bertaraf etmeden (bkz. ileride *sarçıt/ artmaq/ artqan/ artuq* sinonimlerine - §8).

Bütün bunlar gösteriyor ki, Codex Cumanicus uzun zaman Türklerin elinde kalmış.

Musahhihlerin, bertaraf ettikleri kelimelere karşı da ne kadar saygılı, dikkatli davranmış olduklarını ayrıca belirtmek gerekir: doğru bulmadıkları bir harfi veya bir kelimeyi eksponktüasyona tabi tutmuşlar veya bir yan çizgiyle üstünden geçmişler. Kazıma ve mürekkeple karalama tam olmayıp, çok az kelime okunamaz hale gelecek kadar silinmiştir. Tasvib edilmeyen bir kelime, olduğu gibi kalmış ve ondan sonra lâtince /u/ vel "yahut" getirilip bir başkası yazılmıştır.

Birhayli /e/ ler /e/ yapılmış ki, biz onları iki çeşit transkribe ederiz: /e/ el/ *el'ci* → *äl'ci* "elçi" (Drimba 1990 (2), s. 83 yalnız *äl'ci* şeklini kabuller).

Dile karşı bu kaygı, saygı ve hassasiyet, bu adamların telif ettikleri, tashih ettikleri eserin kıymetini takdir ettikleri bilinci içinde çalıştıklarını, onların mahir ve istidatlı mütercimler, şuurulu musahhihler, yüksek filolojik mektep görmüş, kaliteli kadrolar olduklarını ortaya çıkarır (bkz. WZKM 1990, s. 145).

Tashihlerden musahihlerin hangi türk boylarına mensup olduklarını anlamak mümkün. Ms. yukarıda gördüğümüz *talou w*, uygurca şekli olup, onu düzeltip *tarlou w* yapan kıpçak asıllı bir Türk olacaktır; *sačarmen'i* *sacarmen* yapan bir Hazar olacak, zira onun dilinde ç, c olur; *sačarmen'i* *ekarmen* yapan belki bir Çagataydı; Kıpçak olsa onu *ekermen* veya daha doğrusu *egermen* yapardı.

§4. CC'un okunması, trasliterasyonu, transkripsiyonu

Okuma, trasliterasyon ve transkripsiyon ayrı ayrı mefhumlar olup birbirini takib ederler. Bir elyazmayı önce okumaya çalışırız. Bunun için onun ne dilde olduğunu ve yazısının nasıl bir yazı olduğunu tespit etmemiz gerekir. Dili ve yazıyı öğrendikten sonra, elyazması eskiyse, o devirlerde o yazının ayrı ayrı harflerinin kıymetini, mümkünse, öğreniriz, mümkün değil ise, o elyazma üzerinde çalışarak, kendimiz bu işi yükleniriz. Bundan başka, incelediğimiz elyazmada kısaltmalar varsa, onları, tashihler varsa, onları, bir bir aylarca, senelerce uğraşarak tespit ederiz. Bu hususta, CC, gereken dikkate nail olmamıştır. Lâtin harfleriyle yazılmış olması, uzmanları bir nevi demobilize etmiş; onlar, önlerinde böyle bir problemin mevcudiyetini bile görmemişlerdir.

Harflerin kıymetlerini tanımakta ne kadar gafil davrandığımıza son aylarda "keşfetmiş olduğumuz" iki grafik hususiyet, örnek teşkil eder:

1) /ø/ Bu harfin arka sıra fonemli kelimelerde de kullanıldığını görüp taacüp ediyorduk. Ms. /køylar/ (61 v 2) *qóylar* "koyunlar". Tesadûfen özbekçede de böyle bir fenomenin mevcut olduğunu öğrenip. CC'ta bu gibi

kelimelerde bu harfin kullanımının tesadüfî olmadığını anladık. Ancak özbekçede, *ó/ö* yerine, *ü* bulunur²:

<u>CC'ta</u>	<u>Özbekçede</u>	<u>Manâsı</u>
/øynas/ (57 v 21 d) <i>øynas̄</i>	<i>øynas̄</i>	"sevgili, yâr"
/ørtlík/ (59 r 10) <i>ørtlík</i>	<i>øtli</i>	"ateşli; odlu"
/iøch/ (61 r 23) <i>yøç</i>	<i>yøq</i>	"yok"
/køylar/ (61 v 2) <i>qøylar, qøy</i>	<i>qøy</i>	"koyun"
/køekar/ (65 v 21 d) <i>qøçqar</i>	<i>qøçqor</i>	"koç"
/jøl/ (70 r 6) <i>yól</i>	<i>yól</i>	"yol"
/tøyd'ír/ (70 v 6) <i>tøydírír, tøydír-</i>	<i>tøydirmoq</i>	"doyurmak"
/øtdã/ (72 v s) <i>øtdãn, øt</i>	<i>øt</i>	"ateş; od"
/ølGa/ (74 r 42) <i>ølğa</i>	<i>ølğa</i>	"ganîmet; tutuklu"
/øvluma/ (76 r 3 d) <i>øwulumã, øwul</i>	<i>øvil</i>	"oğul"
/øvunã/ (76 r 17 d) <i>øwulunã, øwul</i>	<i>øvil</i>	"oğul"
/ørtlí/ (80 r 5) <i>ørtlí</i>	<i>øtli</i>	"ateşli; odlu"

Grønbech, Drimba, KQŽS müelliflerinde bu kelimelerde bir sebat yoktur: çoğu defa /ø/ /ó/ olur: *ølğa, øvluma*; /køekar/ Grønbech'te *qøçqar* olur; /ørtlík/, onlar için, palatal sınıfa ait bir kelimedir: *ørtlík* (Grønbech, Drimba), *ørtlík* (KQŽS).

2) /v̄/. Bu grafem, alman, lâtin ve türkîce grafilerde kullanılır. Onun hususî kıymeti olduğu bilinmiyordu. Kuun, Grønbech, birkaç istisnalar hariç, transliterasyonlarında /v̄/ 'nin apostrofunu muhafaza etmemişlerdi. Fakat, almanca küçük metinler üzerinde çalışırken, /v̄/ 'nin almancada: *erw, irw, urw, ruw, riw, rew, wu, uw* kıymetleri olduğunu [ms. /ich v̄alde/ (82 r 11 sağ sütun) *ix erwalde* "ben büküyorum" = türkîce: *bugermen* aynı; Kuun (s. 366) onu Valde: *ich valde* "plico (dürmek; fransızca: plier)" diye tercüme etmiş ve almanca *falte* kelimesine bağlamıştır: başka bir ms. /v̄achynde/ (58 r 24 sol sütun) *erwaxinde* "(onu) uyandırarak" = türkîce: *uyañyandã* "uyandıığında"; Grønbech /v̄achynde/ grafisini *uyuxysyra* - "schlaflos sein (uykusuzluk çekmek)" fiiline bağlamış; aslında *uyuxısıra* - "uyuklamak" demek olup, *uyan-*, almanca *erwachen* fiili ile bağlanır]-lâtince /v̄/ 'nin *vir, ver* için olduğu anlaşılıyordu [ms. /fictã v̄ba/ (81 v 17+18 sağ sütun) *fictã verba* "asılsız sözler"]

² A. K. Borovkov (URS, s. 680-681), özbekçede *ü* harfini »arkasına sesliler grupuna (*u, ü, o*)» dahil eder ve »o, çok kısa, rusçada vurgu altındaki o ile mukayese edilebilir» diye tarif eder. Fakat özbek alfabesindeki bu *ü*, başka türk dillerinde *ó/ö* 'nün karşılığını teşkil edip, özbekçede kıymeti ö'dür: Ms. /üzbe/ özbek "özbek".

- türkîcede: *uw, wu, uŵ, wû, ? w* için istimal edildiğini farkettilik [ms. /vureik/ (58 r 18 sol sütun) *uwurčiq* "ağırşaklı iği" /tarlov/ (81 r 6 sağ sütun) *tarlou ŵ* veya *tarlow* "sürülmüş, sürülebilien tarla"; /oŵlduH/ (80 v 30 sol sütun) *owuldux* "havyar; fransızca: frai". Şimdiye kadar, biz bu hususiyete bir izahat veremiyorduk ve transkripsiyonumuzda *vurciq, tarlow, oŵldux* gibi işaret etmeyi de ihmal etmiyorduk].

Bununla CC'un grafik problemleri tümüyle halledilmiş sayılmaz. Daha mürekkep meseleleri de var, ama onlara burada dokunmayacağız. Yalnız suna işaret edelim ki, henüz Codex Cumanicus kusursuz bir transkripsiyon sistemine kavuşturulmuş değildir. Ms. CCII' de prensip olarak *n̄* için /9/, /ng/; *g* ve *ŷ* için /g/ istimal edilmiştir. Bunları karıştırmak, bizim anlayışımıza göre, doğru olmaz: /9/, /ng/ yerine yalnız /g/ bulursak, ona *n̄* kıymeti verirsek hatâ ederiz. Ms; /kørugis/ (61 v 16) *kørugis* olmalı; Drimba (1973, s. 228) onu *körüniz* diye transkribe eder.

CC'u doğru okuyunca göreceğiz ki, o daha zamanında iyi transkribe edilmiş olup, onu değiştirip düzeltmeye, "normalizasyona" tabi tutmaya ihtiyaç yoktur. Zaten böyle bir müdahaleye hakkımız da yoktur. Bu hususiyeti daha zamanında Karay asıllı Salemann (oku: Zaleman) (s. 950) görmüş, ve onun ardından Daškevič, normalizasyon yerine dekodizasyon'u teklif etmiştir.

§ 5. CC türkçesi nasıl bir tükcedir?

Kumancadır, tabii, denebilir. Şimdiye kadar da bu hüküm hakimdi. Biz de otomatik olarak akıntıya kapılmış olup, bu görüşe vergi ödedik 1990' lara kadar. Hattâ 1992'de basılan *Sur certains mots comans et persans dans le »Codex Cumanicus«* («Rocznik Orientalistyczn» t. XLVIII z. 1. s. 83-127) başlıklı makalemiz, 1985'te yazılmış olduğu için ve pek çok yerde *kumanca* tabiri geçtiği için, onu sonradan kabul ettiğimiz *türkîceyle* değiştiremedik.

Kumanlar, büyük kıpçak halkları grupuna dahil edildiği için, dillerinin de bir kıpçak dili olacağı tahmin edilmiştir ve bu böyledir. Üstelik, kıpçak etno-lengvistik grubunun Avrupada temsilcisi olan tatarcadan da söz ediliyor CC'ta, iki yerde:

Yesus Kristus bitik tîlince,³ *tatarče qutqardačî; ol keltîrîr barča elnî qutqardačî.* (61 v 24-25), yani "Yazı dilince Yesus Kristus (İsa Aleyhisselâm) tatarca kurtarıcı demek olup, bütün halkların kurtarıcısı manasına gelir."

Bir başka yerde: *Tatar tîlge koneldî.* (81 v 34 sağ sütun) denir. Yani "Tatarcaya aşına oldu."

³ Grønbech (s. 61)'e göre, *bitik tîli* burada Kitab-ı Atik dili demektir. Fakat mütercim, onu başka metinlerden bilip, manâsı her nevî dinî metinler dili olsa gerek.

CC'un takma başlığında Codex Cumanicus ve içerisinde *tatarçe*, *tatar tılı* tabirlerinin istimali, türkologların, CC türkçesini kumanca, tatarca, eski tatarca (Gabain), kıpçakça (Drimba) diye kabul etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu, yalnız bir terim meselesi olmayıp, bir metod meselesidir de. Bu tehlikeli kanaate hizmet edenler, hemen her kelimeyi istedikleri gibi değiştirebiliyorlardı. Misal olarak /y lías ay/ grafisini ele alalım! Senenin ayları cetvelinde lâtince /Marcius/ "Mart" ın türkíce karşılığı /y lías ay/ dır (36 v 12). Bunu, üzerine eğilen bütün türkologlar, yanlış yazılmış, /ylcyas ay/ /y lías ay/ olmuş diye, *İlkyaz* ay yaptılar (Drimba 1973, s. 57, § 57, 1; Ligeti 1981, s. 17 v. s.) KQZS'da daha da ileriye gidilerek kazahçalaştırılır ve *íl/kí/yaz* olur, yani /kí/ eklenir (Calendrier coman, s. 164-165).

İlyas ay, *İlkyaz ay* olunca manâsı da değişiyor: "İlkbaharın ilk ayı" manasına geliyor. CC'ta *yas* deyince "ilkbahar" anlaşılır; *yaz*'a ise *yây* denir.

Oysa grafi doğrudur. *İlyas*, Hıdır İlyas'tan gelir. Eski anlayışa göre, Hıdır ile İlyas ikiz kardeşler olup, birinin sudan çıkararak diğerinin gökten inerek yerle gök arasında karşılaştıklarını ifade eden astronomik inanç ve bilince göre *kış gündönümü* gününü içine alan aydır. Taciklerde İlyas, bugün de muhafaza edilip şubatın sonu-mardın beşına rastlar. Köktürk hakanlarından Köl Tegin, 731 senesinin şubat ayında vefat etmiştir ki, Çinlilerin takvimine göre, ilkbaharın başına rastlar (Rou, s. 267). Çin ilkbaharı, bugünkü Avrupa takvimine göre, dört şubatta başlar.

CC türkçesi, kıpçakçadır demekle ne kadar hata edildiyse, bu dilin "ecnebler türkçesidir" demekle de okadar zararlar işlendi: grafilere yanlış okundu, değiştirildi, manâları değiştirildi, kelimelerin yerleri değişti. Hattâ bazı kelimeler atılarak, yerlerine başka kelimeler sunuldu. Ms. bir bilimcedede (bilmece N° ILIV) *Buğa-Toñus qışlâmış* "Boğa-Domuz kışlamış". Drimba (1990 (2), s. 98) onu *Buğa, qara qışlâmış* yaparak "Le Taureau et la vache ont hiverné" diye tercüme etti, *Toñus* "Domuz" yerine *qara* "sığır" getirerek. Fakat, son okumamıza göre, /tõgus/ *toñyus* "bir ananın ilk evlâdı" olup: *Buğa-Tonşus qışlâmış* "Boğa ile *Tonşus* kışı beraber geçirmişler" anlaşılır. Burada *Buğa*, Güneşi sembolize eder ve *Toñyus* ise güneşten evvel doğan Zühre/Sabah Yıldızını ifade eder. Astronomide Boğa burcu ilkbaharın işaretidir. O, ikiz kızkardeşi sayılan Venüs'ün kayguları altında ilkbahara ulaşabilir, kadim insanın anlayışına göre.

/s/ harfinin kıymeti CCII'de yalnız *ş* dir. Öyle ki, /tõgus/'u *toñus/toñuz* okumaya meydan yoktur. Garip ki, /s/ ların /ε/ olması gerektiğini kabulleyen bir musahlıh, /tõgus/ u /tõguc/ *toñyus* yapmamış! Görmemiş olacak. Zira onun da onu *toñus* "domuz" enterprete etmesi.

Bereket, Daškevič (s. 81-82), yeni bir nazariye ile ortaya çıktı. Bu nazariyeye göre, CC'un Birinci kısmının müellifi bir Kumandı. Bu Kuman, "esir gibi" İtalya'ya götürüldü ve orada italyancayı, latinceyi öğrenerek ve arap leksikografisini bir yere kadar benimsiyerek, mütercim oldu. İşte bu

Kuman, Altın Orduda italyan kolonilerinde çalışan tilmaçlar için kılavuz rolünü görecektir. Lâtince-Farsça-Kumanca Sözlüğü telif etti.

Yine Daškevič'e göre, CC'un İkinci kısmı, hristiyan Türkler arasında bilinen şifahî metinlerin (vaız, ilâhilerin) kâğıda geçirilmesiyle vücade gelmiştir.

Böylece, Daškevič, CC türkeçesinin Avrupalı rahipler türkeçesi olmadığını ortaya koymakla, türkolojiye büyük hizmette bulundu.

Daškevič, sahayı temizledi. Fakat bir adım daha atmak gerekiyordu: CC türkeçesi nasıl bir türkçeydi sualine cevap vermek. Bizim bugünkü anlayışımıza göre, CC türkçesi, *o zamanın yazı türkçesidir*. Bunu tespit etmek kolay olmadı. Önce sceptus! Sonra güven! Ve sabır! Ve sebat! Lügatlerle yetinmemekle, çeşitli metinler aktarmakla, tetkikler okumakla!

Bir gün Borovkov'un (s. 85) XII-XIII. asırlardan kalma Orta Asyada bir türkçe Kur'an tefsirinde *at öz* terimine rastladık. Bu alim, onu serbest tercümeyle tabii tutmuş: *bir at-özi ariy at* "tol'ko on - čistoe sušestvo (yalnız o temiz varlıktır)". CC metinlerinde de *etez, etiz, etis* vardı. Ms. *kokniñ nurı etiz keydi* (75 r 14) "göğün nuru etiz geydi", yani "Tanrının sözü vucût buldu = *fransızca*: s'est incarné". Bu, bir brahmanik terim olup, Türklere budizm yoluyla geçmiştir (bkz. WZKM 1993, s. 196-8).

Bir başka gün Gabain'de (1958, s. 26) süzök suî ifadesini bulduk. CC'ta da *suzuk su* (58 v 14) vardı. Bunların manâsı "süzgeçten geçirilen su" olup jainizm'e - mahsus bir tabir olduğunu öğrendik. *Süzük su*, Hindistanın başka dinlerine de geçerek, her canlı mahluku ve onların sürfelerini bile öldürmemek için suyu süzerek içenlerin kullandığı bir tabir olduğunu gördük (WZKM 1990, s. 145).

Münferit ispatlardan sonra, sıra, küllî ispatlara geldi:

1) CC I yaprak 30 recto, yukarıda, sol tarafta, birinci ile ikinci sütun arasında uygur harfleriyle yazılmış *b i t i k* kelimesi yer almıştır. Bu sözün manâsı "yazı, yazılı eser; oyma harfler veya oyma yazılar; kanonik, dinî eser" dir. Kuryşzanov (1962, s. 43-45), onun, Lâtince-Farsça-Kumanca Sözlük'ün müellifi olan bir Cinevizin veya yüksek tahsil görmüş bir Kumanın elinden çıktığını kabul eder, ve «sebebinin ne olduğu açık kalır», der. Bu, enazından o arada orada uygur yazısını bilen bir hattatın hazır bulunduğuna işaret eder. O, bir nevi, onun imzasıdır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi. CC'un ikinci bölümünde lâtineden türkiceye çevrilmiş vaızlar, ilâhiler vardır. Her dinî edebiyatın tercümesinin ne kadar sorumlu bir iş olduğunu bilerek ve CC'taki bu eserlerin kusursuzluğunu görerek, onların ancak Türkler tercüme etmiş olduklarını kabul ediyoruz. Anlaşılan, bu mütercimler tecrübe sahibi kimselermiş, din adamlarıymış. Kullandıkları dinî terimler bunu ispatlıyor. Bu uzmanların

tercümelerini önce uygur harfleriyle yazdıklarını tahmin etmek gerekir. Ondan sonra latin harfleriyle CC'a geçirilmiştir ki, bu işi de lâtin herflerine aşına olmuş Türkler ve türkîceyi öğrenmiş Avrupalı yerli rahipler, birlikte veya nöbetleşe, yapmış olacaklar. Zira kayıтта hatalar ender (bkz. § 1: /iarlaǵa/en/).

2) CC'n türkçesinde, bugünkü uygurcaya ve bu arada Doğu Sibiryâ türk dillerine (Altay türkçesine, hakasçaya, tuvacaya, Sibiryâ tatarcasına) has çizgiler buluyoruz (bkz. WZKM 1990, s. 152-162). Bu makalede onların hepsini, birer misalle de olsa, tanıtmak çok yer tutacağından, yalnız uygurcada ve CC'da sessiz önünde ve kelime sonunda *r* düşümü ve bu hadiseyle ilgili elde ettiğimiz yeni verileri zikretmekle yetineceğiz. Veriler şunlardır:

a) Sessiz önünde *r* düşümü: /ju'dím/ (57 v 25 sol sûtûn) *yudím* → *yurdím* "yoğurdum"; (unde'mê/ (57 v 36 sağ sûtûn) *undemen* → *undermen* "bağırıyorum" (başka türk dillerinde ünde-/ünde- "ses çıkarmak; bağırma"); /ji'di/ (82 v 16 sağ sûtûn) *yídí* → *yí'dí* "(dağınuk bir şeyi) bir yere etraftan başlayarak topladı"; /bu'kvímê/ (80 v 19 sağ sûtûn) *bukürimen* → *burkürimen* "(ağzıma su alarak) püskürüyorum"; /ta'lov/ (81 v 36 sağ sûtûn) *talouw* → *tarlouw* "sürülen, sürülebilen tarla"; /fu'farmê/ (81 v 17 sağ sûtûn) *susarmen* "soğuruyorum" < *sursarmen*'den gelecek olup, tashihi edilmedik kalmıştır, yani yalnız uygurcası ile. /Tatamê/ → /Tatarmê/ (27 v 4) *tatamen* → *tatarmen* "tartarım", fakat onun altındaki satırda: /tartum/ *tart(t)um* "tartım". /Tatamê/ni /Tatarmê/yi yapmamışlar. Hattâ iki yerde /r/, eksponktüasyon yolu ile bertaraf edilmiş: /cur'ac/ (48 r 11) *qursaq* → *qusaq* "kursak"; bugünkü salar dilinde: *çusaç*; /jalarmê/ (58 r 15 g) *yalarmen* → *yalarmen* "yalarım".

b) Kelime sonunda *r* düşümü: /jat kısı b'dí/ (81 r 18 sağ sûtûn) *yat kısı b'rdí* "yad (yabancı) adam pirdir (din adamıdır)"; /jienax/ (58 v 28 sol sûtûn) *yien ar* → *yien a* "erkek yeğen"; /Horumen/ (80 v 28 sol sûtûn) *çorumen* "sallıyorum; silkeliyorum"; *çorurmen*'den gelecek; /ke/ (60 r 21) *ke* < *ker* "kuvvet; cesaret"; /totHa/ → /totHar/ (82 v 18 sol sûtûn) *totça* → *totçar* "tehlike; zarar".

CC türkçesinin fonetiği, morfolojisi, kelime hazinesi hep Doğu türkçesine yönelikti. Demek, CC türkçesi, Doğu yazı türkçesiydi!

Bang, daha 1910-1914 yıllarında CC üzerine yazdığı makalelerinde, CC türkçesinin Doğu türkçe lehçeleri grupuna dahil edilmesi gerektiğini, bilhassa (ms. *irgalmäs*, *çajkalmäs* gibi kelimelerde palato-veler ahenk kanununa riayet edilmediğini görerek - Bang 1912, s. 337) belirtmişti. Fakat sonradan, bu doğru görüşünden uzaklaşmış. CC'ü kıpçak grupuna dahil edenlere katılmıştı (bkz. WZKM 1990, s. 141-142)

A. von Gabain (1959, s. 47-48), CC türkçesine "eski tatarca (alttatarisch)" demesine rağmen, onu daima eski yazı türkçesiyle mukayese ederek incelemiştir ki, bu, çok manidardır.

Codex Cumanicus'un hiç bir yerinde kuman, kumanca terimlerine rastlanmaz. Avrupalıların o devirlerde temas ettikleri Türkler ekseriyetle Kumanlar olduğu için olacak ki, başka türk halklarına da Kuman demişlerdir. Bang (1911, s. 33, n° 4), Orta Çağlarda Pascal di Vittoria adında bir frankiskan rahibinin şahadetine göre, *das Komansiche*, yani kumanca, Avrupadan Çine kadar uzanan bir sahanın *Vehicularsprache*, yani nakliyat dili olduğunu, fakat onun uygur harfleriyle yazılmış olduğunu bildirir.

Bu dilin adı, yerli Avrupalılar için kumanca olsa da, Türkler için başka olmuştur. Acaba ne idi? Belki *türkî* idi, Babur'un istimal ettiği gibi? Belki *türkçâ* idi Kutadgu Bilig'in Kahire nüshasında olduğu gibi. Büyük bir ihtimalle bu dile umum olarak *bitik tili/dili* denmiştir. Bu terime CC'da ve K. Bilig'de rastlanır. Ancak CC'ta *bitik tili* deyince, ibrannice, lâtince din kitaplarının dili anlaşılır. Drimba da bu terimi "la langue des Ecritures" diye tercüme eder. Bu böyledir. Fakat bu tabir mütercimler tarafından dövülmüş (fransızca: *terme forgé*) değildir, onlardan çok daha evvel mevcut olup umumiyetle dinî kitapların (budist, mani) dili anlaşılmuş olsa gerek. Bugün budist-lamaist olan Kalmuklar, *biçik*, yani *bitik*, deyince "mukaddes kitaplar" ve birinci yerde onların mukaddes kitaplarını anlarlar.

Bu dile belki *uygurca* deniyordu. Zira, Altın Ordu hanı Toqtamış Qayan 1380'de Kefe'de Cineviz konsolosuna sunduğu bir yarlığın "ugaresca dan lâtinceye tercüme edilmiş şekli" muhafaza edilmiştir. Keza, 1387'den bir başka yarlığın Frankiskan Gabelete, "ugaresca" - ugareskadan lâtinceye tercüme etmiştir (Grigor'ev, s. 15-36; Guzev, s. 227, 240-242).

"Ugaresca" deyince uygurca anlaşılır, ama onun ondan daha belirgin tarafı, uygur yazısıyla yazılmış olması olacak. Kuun'da (s. LXXVI) daha da mufassal malûmatlar bulunur.

İşte bu türkçeye *Eski uygurca*, veya sadece *uygurca*, *Doğu türkçesi*, *türkî* denmiştir. Uygurca deyince, daha ziyade uygur yazısıyla yazılan abidelerin dili anlaşılması tehlikesi olduğu için ve onun yalnız dili esas tutularak teşekkül eden bir tabir olmadığını gözönünde bulundurmak gerektiği için, ve Doğu türkçesi terimi, yalnız Asyanın batısında ve Avrupada oturan türk halkları için uygun olduğu için, bu dile *türkî* veya *türkîce* demek yerinde olacaktır.

Ş6. Neden Codex Cumanicus başlığı?

Önce bu cöngün adı yokmuş. Onun kabına yapıştırılan ilk etikette:

Codex (Kanunname) DXLIX yazılıdır. DXLIX, yani 549 kanunnamenin numrusudur. 1597'de ilâve edilen yeni bir etikette: Mss Latini. Fondo antico

N°549 (Lâtince elyazmaları. Kadim kaynaklar N°549). Provenencia (Nereden geldiği) belirtilmemiş; boş bırakılmıştır. Bu elyazması hakkında ilk malûmatı veren Tomasini ve ondan sonra Klaproth yalnız onun birinci kısmında Üç dilli sözlükten söz etmişler ve bu arada türkîce sûtûnlardaki dil, cumanicus (Tomasini), coman (Klaproth) diye nitelendirilmiştir. Bütün cöngre *Codex Cumanicus* adını veren ilk kişi, Géza Kuun olmuştur. Bu ad, nasılsa kök salmış, herkes tarafından kabul edilmiş, kimse « Neden Codex Cumanicus? » diye üzerinde durmamıştır.

Aslında, bu ad yanlışdır. Bu elyazması, Kumanların kanunnamesi değildir. Onun türkşesi kumanca değildir. Ona yeni bir ad koymak, herhalde Codex Cumanicus'u *Codex Uyguricus* ile değiştirmek gerekecektir. Fakat bu ad değiştirme muamelesinin bir ilmî tartışma sonucu yapılması yerinde olacaktır. O vakite kadar onu hep Codex Cumanicus diye bileceğiz.

§ 7. Küçük Türkîce-Almanca Metinler

CC türkcesinin, kumanca değil, tatarca değil, eski tatarca değil, kıpçakça değil, kadim uygurcadır, doğu türkçesidir, türkîcedir dedikten sonra, bir de yenice keşfedilen Küçük türkîce-almanca metinler üzerinde duraklamak yerinde olur.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, CC'ta şimdiye kadar Kumanca-Almanca Lûgatçeler diye bilinen veriler vardı. Biz, onların metin olduğunu ortaya çıkardık.

Bu, nasıl gerçekleşti? İlk önce şunu kaydedelim ki, burada artık çoktanberi bilinen cümleler vardı. Dikkatimiz, onların her hangi bir kelimeye, lûgat bireyine misal olarak iktibas edilmemiş olduğuna çekildi. O halde, ne arıyordu onlar bu Lûgatçelerde?

İkinci olarak, Lûgatçeler'de, isimler, zamirler, yalnız yalnız halde değil de, bazan başka hallerde de verilmiş. Ms. *tafaruç* değil *tafaruçya* (82 v 8 sol sûtûn), yani "teferruca"; özüm değil özümä (82 v 15 sol sûtûn) "kendime". Neden?

Üçüncü olarak, böyle kelimelerden sonra gelen çekilmiş fiiller vardı. Onları yan yana getirip okuduğumuzda cümleler ortaya çıkıyordu. Bu, yalnız türkîce kelimelerle değil, almanca ve lâtince kelimelerle de böyle idi. Ms. bir sıraya *qošiči vel šeyr/šeyr* yazılmış; *vel* lâtince "veya" demek; biraz ötede lâtince *dictator* yazılmış. Bu satırın altında türkîce *tesnif etti* yazılmış ve latince *dictavit* diye karşılığı verilmiş (66 r 33 sağ sûtun). Türkîce kelimeler bir sıraya dizilince: *qošiči (vel) šeyr/šeyr tesnif etti*. cümlesi elde ediliyor. Manâs: "Koşmacı veya şair, (şiiir) tasnif etti". Diğer taraftan, lâtince kelimeler de sıralanunca: *Dictator tictavit*. cümlesi kuruluyor ve türkîcenin tercümesi gibi ortaya çıkıyor. Tam manâsı "Yazar yazdı".

Dördüncü olarak, bazı kelimeler tekrarlanıyordu. Ms. *tobalaq* iki defa kullanılmış ve her iki defasında da lâtinceye /parkû/, /parcû/ diye tercüme edilmiş (82 r 30 sağ sütûn: 82 v 21 sol sütûn). *Tobalaq*, "toparlık" demek olup, lâtince *parcum* "koruda ağaçsız meydanlık" demek. *Tobalaq*, „Dobruca'da Oba diye bilinen eski haklardan kalma büyük adamların muhteşem mezarları. Yani bu tekrarlamada da bir hikmet vardı.

Beşinci olarak, türkîce bir söz almancaya veya italo-lâtinceye bize cümle aratacak kelimelerle tercüme edilmiş, yani serbest tercüme var burada diyor insan. Ms. /magat certu/s/fû/ (59 r 16 sol sütûn). Türkîce *mağat* "muhakkak; hakikaten" demek olup bir zarfken, italo-lâtinceye *certus sum* "eminim; emin olmak" gibi tercüme edilmesi, okuyucuyu bir metnin veya cümlelerin serbest tercümesinde öyle uygun görülmüş sanmasına davet ediyor. Ve sonradan hakikaten de öyle çıktı (bkz. PTT, s. 65).

Altıncı olarak, Türkîce-almanca lûgatçeler, CC defterlerinin bir yere getirilip cönkedilmelerinden sonra yazılmıştı. O halde bunlara ne ihtiyaç vardı? Rahiplerin elinde oldukça zengin Lâtince-Farsça-Kumanca Sözlük bulunuyordu. Ligeti (1981, s. 48-49, N° 64), bunların lâtinceyi bilmeyen ve dolayısıyla bu *Sözlük*ten faydalanamayan alman rahiplerin kumancayı öğrenmeleri için hazırlandığını ileri sürer ki, bu doğru olamazdı.

Bütün bu muammaların çözümü sonradan açıklandı. Meğer Orta Asyada bu, asırlardanberi tercümecilikte kullanılagelen bir metodmuş! Turfan uygur budist metinlerinin bazıları bu metod üzere sanskritçeden tercüme edilmiş (Gabain 1954, s. 8). W. Fucks (*Zur technischen Organisation der Übersetzung buddhistischer Schriften ins Chinesische*. In: »Asia Major» t. VI, Leipzig 1930, s. 84-103) ve L. Ligeti (*La version mongole des "Douze actes du bouddha"*. In: »Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.» t. XX, Budapest 1967, s. 59-73), sanskritçeden çinceye, tibetçeye, mongolcaya, uygurcaya tercümelerde kullanılan bu usulden bahsetmişlerdir.

O halde, CC'ta bu şekilde yazılan metinler, veya bu metinlerin büyük bir kısmı Asyadan Avrupaya nakledilen metinler olacaktır. Tabii, onlar, Asyada uygur harfleriyle yazılmış olup Avrupaya geçildikten sonra lâtîn harflerine aktarılmışlar ve almancaya ve kısmen de italo-lâtinceye tercüme edilmişler! Bu tercümeler, kısmî de olsa, isabetli tercümeler olup itimada şayandır. Okadar ki bazen tercüme edilmedik kalan türkîce kelimelerin tercümesinde zorluk çekiyoruz. Onların manâlarını tespitte tereddüt ediyoruz. Onları doğru okuyup okumadığımızı bile bilemiyoruz. Bu gibi veriler hep soru altında kalıyor. Ms /saiagsnα edūs meo/ (57 v 9 sağ sütûn). İlk iki grafiyi Kuun (s. 136) *isaiagana* edūs diye okumuş, tefsir etmemiş. Grønbech, birinci grafiyi *obaigana* okumuş, tefsir etmemiş; /edūs/ u *eduns* yaparak, *Wörterbuch*'unun sonunda yer alan Almanca kelimeler indeks'ine dahil etmiş, fakat onun manâsını anlamamış olacak ki, türkîcesinin doğru tefsiri için ondan faydalanamamış, öylece bırakmış. Drüll (s. 110) ise, *eduns*'u CC'un almanca kelimeler cetveline almamış.

Biz, CC'ta almanca isimlerin önüne /ë/, /ëy/, /eyn/ artikli getirildiğini görüp, /edūs/ u *eyn duns* yaparak bir almanca kelime gibi aldık: *e duns* < *eyn duns*; *duns* "buhar" manâsına gelip. ona göre de türkicesi is ayi aysnä "buharın / buğunun kokusu (hastanın) ağzına (işlesin/ girsin)!" diye tercüme etmeye çalıştık; *is* "buğu, buhar", *ay* "esas, esans"; *aysnä* "ağzına" diyecek olduk. Fakat, sonradan /s/ harfinin yalnız ş olabileceğine dikkat ederek, aynı veriyi: *İş! Ayaγ (i)šna!* Yani "İş! Ayak işine!" diye tefsir ettik (PTT, s. 58). Bunu şimdilik doğru buluyoruz. Fakat burada bulunan öteki verilere de eğilelim: /edūs/, /meo/. Kuunda ve Grønbechte rastlanmaz. Lâtince *meo* "yürümek; hareket etmek" demektir. O halde /edūs/ *eduñs!* "Haydiyin! Hadin!" demek olup *he eduñus /iduñus!* un acele telâffuz edilmiş şekli değil mi? Tatarca biz *aydıñs! adñs! aydıñs!* diyebiliriz. Öyleyse, Drüll, /edūs/ u almanca kelimeler cetveline dahil etmemekte haklı olacak.

Biz bu satırlardaki verilerin cümle parçaları olduğunu ve onları birleştirerek cümleler elde etmekle yetinmedik. Cümleler arasında bir bağ olup olmadığını da araştırdık. Ve gördük ki ayrı ayrı metinler ortaya çıkıyor. Bunun üzerine, metinlerde dialoglar ve dialogların şahıslarını da aradık. Ms. şu uydurma başlık altında topladığımız cümleleri ele alalım!

Budist rahibin (veya kamun) bir hastayı ziyareti
(57 r 8-15 / 8-16 sağ sütûn)

Dialoga katılanlar: hasta, karısı, rahip

Hastanın karısı - (8) *Qorleydir*. "Horluyor."

Hasta - (9) *Qorlarmen*; (10) *qorladım*. "Horluyorum; horladım."

Rahip - (11) *Batırmagıl!* "Saklama (*yani* hatanı tani)!"

Hasta - (12) *Çoxraç*, (13) *quyu!* "Kaynak, kuyu!" (14) *Owdarı gıxıldım*. "Dönerek ters düştüm." (15) *Uçamda yatırmen*. "Sirt üstü yatıyorum." / (8) *İtländim!* "Ben kayıbım!"

Karısı - (9) *Yıtı*. "(? Bıçak) keskindir."

Rahip - (9) *Unamas*. "(İşe) yaramaz (*yani?* bıçak kördür)." (10) *Sawuri!* "Beygir butundan kurumuş deri!" (11) *Bus, bu! iz, iz!* "Buğu, buğu! Dikkat, dikkat!"

Bu metnin almanca tercümesi ve onun bizim türkçeye tercümemiz:

Hastanın karısı - (8) /*fnarkit/ Snarkit*. "Horluyor".

Hasta - (9) /*ich fnarke/ (10) /ich fnarkte/ İx snarke; iğ snarkte*. "Horluyorum; horladım."

Rahip - (11) /*noli celare - italo-lâtince sözler/ Noli celare!* "Saklama!"

Hasta - (12) /eyn ge/ſprink/; (13) /eyn burn/ *Eyn gesprink; eyn burn!* "Menba; kuyu (*yani* Menba, kuyu adına yemin ederim ki saklanıyorum!)" (14) /ich vil eurucke/ *Iç wil çu rukke.* "Sırt üstü ters düştüm." (15) /ich lege uf dem rucke/ *Iç lege uf dem rukke.* "Sırt üstü yatıyorum." / (8) /ich binverlor/ *Iç bin werlor.* "Ben kayıbım."

Karısı - (9) /charf/ *Šarf.* "(?Bıçak) keskindir."

Rahip - (9) /tump/ *Stump.* "(? Bıçak) kördür." (10) /kroy/plødir → kry ſplødir/ *Kräysplädır → Kriysplädır!* "Kurumuş, buruşmuş deri!" /11) /odim/ *Odim!* "Buğu!"

Burada, bizim için karanlık kalan sözler:

1) *Çoçraç* "çokrak", *Quyu* "kuyu". Bu kelimelerin yeri muhakkak bu metinde. Fakat onları kim söylüyor - rahip mi, yoksa hasta mı? *Les Petits Textes Turks* (s. 53) te hastaya söyletmiştik onları. Burada da. Acaba bu kısa isim cümleleriyle hasta yemin etmiyor mu? *Çoçraç*, *quyu!* Bugün bizim *tuz ekmek* veya *Kuran öperim!* diye yemin etmemiz gibi değil mi? Su, eski Türklerde ve bugün bile Mongollarda mukaddes sayılmıştır. Çünkü güneş her akşam suya batarak kayboluyor sanılıştır (bkz. § 2, 6).

2) Rahibe attettiğimiz son sözler de karanlık kalıyor. Rahip, keskin (? bıçakla) kurumuş, buruşmuş beygir butu derisini kesecek ve onu buğuya tutup hastanın ezniğine yerine mi yapıştıracaktır?

3) Almanca bilen bir okuyucu, bu metnin bir Alman tarafından hazırlanmadığını farkedecektir. Zira bir Alman, *snarkit* demez, *he snarkit* derdi. Keza *eyn burn'un* doğru olup olmadığını bilmiyoruz. Belki bir kısaltmadır, belki bir Türk'ün telaffuzuna uygun gelen bir şekildir; çağdaş almanca *Brunnen'* dir.

Kayıt. Türkçe metnin doğrudan transkribe edilmiş şeklini veriyoruz, almanca metni ise, iki safhada veriyoruz: 1) CC'ta yazılmış olduğu gibi; 2) transkribe edilmiş şekliyle.

Şunu da kaydedelim ki, cümle parçalaması metoduyla Avrupada da kaydedilen türkîce metinler vardır. Bunları, Asyadan getirilen metinlerden ayırdetmekte bilhassa öropeizmler diyeceğimiz yerli kelime ve terimlere esaslanırsınız. Ms. *trapez* "sofra; ziyafet", *močälä* "İslatılmış lif" kelimelerini ihtiva eden cümleler, Asyadan getirilmemiştir. Çünkü *trapez* lâtince bir kelime ve *močälä* rusça *močalo'* dan gelip o dervirlerde Asyada bilinmeyeceği aşikârdır.

Bu metinlerle, bize o devrin insanının kosmolojik, dinî olduğu kadar, demografik ve sosyolojik bilgileri hakkında malûmatlar verilir: güneş, ay, yıldızlar, deniz veya büyük bir nehrin kenarında güneşin batması; büyük mezarlar (*tobalaq*), dikili geyik mezar taşları (*Orbu, sîn*) büyük mezarların yanında ibadet evleri (*iw*), mezar surları (*kóroul*); basit şaman veya budist tapınakları (*terme*); günlük hayattan sahneler: hastalıklar, ölümler ve miraslar (*qumartqı*), ölüm merasimleri, dinî ayinler (*qurum*), pazarlar v. s.

Hemen her metnin sonunda bir *Interprétation textologique*'te terimlerin ve bu çok kısıtlı verilerin tefsiri yapılmaya çalışılır.

§ 8. Katolik metinlerde satırlararası tercümelemler

Yukarıda kaydettiğimiz gibi, Daškevič'e göre, bu dinî metinler hristiyan Türkler arasında bilinen şifahî metinler olup halk arasından toplanıp kâğıda geçirilmiştir. Bilmeyiz, burada Daškevič haklı mı? Halk arasında yaşasa yaşasa ilâhiler yaşar. O da kısa olanları. CC'ta bir *Ave Porta Paradisi* ilâhisi var ki, 77 dürtlükten ibaret! Nesir eserler, papazlara mahsus vaızlardır. Bizim bugünkü kanaatimize göre, bu dinî metinler, Avrupaya geçip hristiyanlığı kabul eden Kuman, Hazar, uygur v.s. din adamları, bakşiler tarafından türkçeye tercüme edilmiştir. Bu metinlerde öyle kadim terim ve ifadeler var ki, onların bir haylisi, namâları, daha 14.-15. asırlarda bilinmeyip satırlararası tercümelere tabi tutulmuşlardır. Bu defa, türkçeyi lâtinceye tercüme etmek gerekmiştir. Bazı türkçe terim ve ifadeler, hristiyan terim ve ifadeleriyle izah edilmeyip, satırlararasında lâtinceye izahlı tercümeyle tabi tutulmuşlardır. Fakat bu satırlararası enterpretasyonlar, son derece kıymetli olmalarına rağmen, maalesef yalnız birkaç özlü sözden ibaret olup, biz, kolaylıkla yeni izahatları anlamakta güçlük çekeriz. Ms. *sarxıt* terimini ele alalım (yaprak 57 verso 14 sağ sütûn). *Sarxıt* in üstüne lâtince *superfluum* "aşırı bolluk; büyük bereket" yazılmış. Bir başka yerde *sarxıt* lâtince *residuum* "artıntı: kalıntı" ile tercüme edilmiş. *Sarxıt*, sanskritçe *amrita* "bolluk" dinî teriminin karşılığını teşkil eder. Bunun CC'ta *artmaq*, *artqan*, *artuq* gibi sinonimleri var. Başka uygurca metinlerde *qalınçu*, Turfan metinlerinde *qaliliq*, *arttoqlûh* şekillerine rastlanır (Gabain 1954, s. 46). Amrita, mitolojik Süt Nehrinin südünün dövülmesiyle elde edildiği sanılan bir süt içkisi olup tükenmeyen bolluk için sembol teşkil etmiştir. Bu içki, ilâhlara sunulur ve kalanı da insanlara dağıtılmış. İşte bu sebepten *sarxıt*, lâtince *residuum* ile tefsir edilmiştir. Fakat bu bir izahattır. Ona kapılıp *sarxıt*'ı "artıntı" ile tercüme etmek doğru olmaz. Biz, onun "ilâhlara sunulan ve kalanı insanlara dağıtılan şifalı içki ve yiyecek bolluğu" diye tercüme edilmesi taraftarıyız (bkz. WZKM 1993, s. 126-8).

Daškevič'in Orta Asyadan getirilme metinler teorisine dönerek, şunu da söyleyelim ki, bunların arasında *Pater noster*, *Ave Maria* gibi nasranî metinlerin bulunacağı çok muhtemeldir. Biz, yalnız bazı terimlerde müştereklik müşahade edebildik. Ms. CC'ta: *xerodes xan*, *Mesixa* "Mehdi"; Malov'un *Pamjatniki*'sinde: *xirodis qan*, *Misixa* (Malov 1951, Slovar').

§ 9. Farsça sütunlerin enformatörleri

Latince-Farsça-Kumanca / Türkçe Sözlük, tam manasıyla orijinal bir sözlük olmasa gerek. Tahminimize göre, bu sözlüğün lâtince kısmı, bir Lâtince-Arapça Sözlükten çıkarılmıştır. Çünkü burada farsçaya ve türkçeye tercüme edilmedik kalan birhayli kelime var. Anlaşılan, önce Lâtince-Farsça

Sözlük hazırlanmış, ondan sonra da türkîceye tercüme edilmiş; türkîceye tercüme edilmedik kalan kelimelerin sayısı, farsçaya tercüme edilmedik kalanlardan, daha çok.

Lâtince-Arapça Sözlük örnek tutulmuştur, diyoruz, çünkü CC Sözlüğünün lâtince sütünlerinde birhayli arapça ve farsça kelimeler var ki, bunların çoğu, Ligeti'nin (1981, s. 45) de kaydettiği gibi, Ortaçağ lâtinesine giren enternasyonalizmler olsa da, dikkati çeker.

Ayrıca farsça sütünlerdeki grafileleri tetkik ederek, onların İranlıların değil de, türk asıllı enformatörlerin temin ettiği veriler olduğunu ortaya çıkardık (WZKM 1988, s. 115). Ms. /oroxa/ *oroza* "oruç" kelimesini ele alalım. Farsça sütünde yer alan bu grafi, bir İranlı enformatör tarafından temin edilse *rûza* olurdu. Türk dillerinde kelime başında *r* sessizi istimal edilmediği için, bu sessizin önüne bir sesli getirilir. O sebepten *rûza*, türk dillerinde *oraza*, *oruç* olmuştur.

Sonra, İranlılarca bilinmediği sanılan türk asıllı kelimeler var bu sözlükte. Ms. *elçi* kelimesi. Doerfer Sözlüğünde bu söze rastlanmaz. İranlı, *elçi* yerine *fetiştâ* derdi.

§ 10. Sonuçlar

1) Codex Cumanicus, son araştırmalarımıza göre, hemen hemen bütünüyle türkolojik bir kaynak olarak ortaya çıkıyor.

2) Lâtince-Farsça-Kumanca / Türkîce Sözlükte türkîce kelime ve ifadelerin enformatörleri ve yazarları Türk olup, verilere itimad tamdır.

3) Lâtineden türkîceye tercüme edilen vaız ve ilâhilerin mütercimleri Türk olup, dillerinde kusur yoktur.

4) Lâtince-Farsça-Kumanca / Türkîce Sözlükte farsça sütünlerde malzeme, farsça bilen Türkler tarafından temin edilmiştir. Bunu, dildeki hususiyetler ispat eder. Dil Farsların farsçası değildir.

5) Küçük Türkîce-Almanca Metinlerde almanca metinler de, Türklerin Avrupaya geçtikten sonra öğrendikleri bir galet almancayla telif edilmiştir. Bunu da, dildeki türk telâffuz ve gramer hususiyetleri ispatlar. dil, Almanların almancası değildir.

6) CC'un türkçesi, *türkîce* dediğimiz, 12.-14. asırlarda Türklerin istimal ettiği umum yazı dilidir. Yerli Avrupalı rahipler bu dili öğrenmişlerse de, CC'un tercüme ve tashihinde payları olmamıştır, fakat verilerin kâğıda geçirilmesine iştirak ettiklerine dair bazı emareler vardır. Öyle ki, bu dile itimad etmeliyiz, müdahale etmemeliyiz.

7) CC'un türkolojik bakımdan öğrenilmesi devam ediyor; problemler gittikçe artmakta azalmamaktadır: o, kültür tarihi bakımından henüz şimdi ele alınmaya başlanmıştır ve bu alanda söylenecek pek çok şeyler vardır.

KISALTMALAR VE BİBLİYOGRAFYA

alm.	almanca
CC	Codex Cumanicus
CCI	" " Birinci Kısım
CCII	" " İkinci Kısım
r	recto (yaprağın yüzü)
tk.	türkçe - CC türkçesi
v	verso (yaprağın tersi)
y	yaprak

- Bang, W., 1911 *Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus*. In: «Bulletin de la Classe des Lettres de l'Académie Royale de Belgique», 1911, Nr 1, p. 13-38.
- Bang, W., 1912 *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*. in: «Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften», (Berlin), 1912/1. p. 334-353.
- Bang, W., 1912 (2) *Die komanische Bearbeitung des Hymnes «A solis ortus cardine»*. In: «Festschrift Vilhelm Thomsen» . Leipzig 1912, s. 39-43.
- Borovkov, A. K. *Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.* Moskva 1957.
- Calendrier coman *Mollova, M., Le calendrier coman du Codex Cumanicus est juste*. In: «Linguistique Balkanique», XXX, 1987, s. 163-173.
- Daškevič, Ja. P. *Codex Cumanicus - voprosy dekodirovanija*. In: «Voprosy jazykoznanija» 1986/5, s. 79-86.
- Doerfer, G. *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1963-1967.
- Drimba, VI. 1973 *Syntaxe comane*. Bucureşti-Leiden.
- Drimba, VI., 1982 *Sur la datation de la Première Partie du Codex Cumanicus*. In: «Oriens», vol. 27-28, s. 388-404.
- Drüll, D. *Der Codex Cumanicus. Geschichte und Gesellschaft*. Stuttgart 1979.

- DTS *Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad 1969.
- Fucks, W. Bkz. § 7.
- Gabain, A., 1950 *Alltürkische Grammatik*. «Porta Linguarum Orientalium». Leipzig 1950.
- Gabain, A., 1954 *Türkische Turfantexte VIII*, In: «Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprache, Literatur und Kunst». Jahrgang 1952, N-7, Berlin 1954.
- Gabain, A., 1958 *Türkische Turfantexte. IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Toharisch" B mit alttürkischer Übersetzung*. ibid. 1956, N-2, Berlin 1958.
- Gabain, A., 1959 *Türkische Turfantexte. X. Das Avadana des Dämons Aṭavaka*. ibid. 1958 N-1, Berlin 1959.
- Grigor'ev, A. P. *K rekonstrukcii tekstov zolotoordinskix jarlykov XIII-XIV vv.* In: «Istoriografija i istočnikovedenie istorii stran Azii i Afriki». Vyp. 5, Leningrad 1980.
- Grønbech, K. *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen 1942. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia, I).
- Guzev, V. G., *O jazyke Mexmeda II*. In: «Tjurkologičeskij sbornik 1971». Moskva 1972.
- Jarring, G. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund 1964.
- Klaproth, J. *Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca*. In: «Mémoires relatifs à l'Asie», t. III, Paris 1828, s. 113-256.
- KQŽS *Ḳuryšžanov, A. Ḳ., Džubanov, A. Ḳ., Belbotaev, A. B., Kumanša-Qazaqša žiyilik sözdik*. Almaty 1978.
- Kuryšžanov, A. *K voprosu ob «ujgurskoj pis'mennosti» Kumanov*. In: «Izvestija Akademii Nauk Kazaxskoj SSR», Serija filologii i iskusstvovedenija, vyp. 2 (21), 1962, s. 43-46.
- KUUN, G. *Codex cumanicus*. Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapest 1880.
- Ligeti, L., 1967. Bkz. § 7.
- Ligeti, L., 1981 Bkz. *Prolegomena to the Codex Cumanicus*. (Kuun Codex Cumanicus'unun 2. baskısı, 1981, 54 s.)
- Malov, S. E., 1930 *K istorii i kritike Codex Cumanicus*. In: «Izvestija Akademii

- Nauk SSSR», 1930. Otdelenie gumaničeskix nauk, s. 347-375.
- Malov, S. E., 1951 *Pamjatniki drevnetjurskoj pis' mennosti. Teksty i issledovanija*. Moskva-Leningrad 1951.
- Malov, S. E., 1961 *Ujgurskie narečija Sin' czjana*. Moskva 1961.
- Malov, S. E., 1967 *Jazyk želtyx ujgurov*. Teksty i perevody. Moskva.
- Mollova, M. Bkz. § 5.
- PTT Bkz. Giriş.
- Radloff, W., 1887 *Das türkische Sprachmaterial des «Codex Cumanicus», Manuscript der Bibliothek der Marcus-Kirche in Venedig. Nach der Ausgabe des Grafen Kuun* (Budapest 1988) SPg 1887.
- Radloff, W., Versuch *Opyt slovarja tjurkskix narečij - Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*. t. I-IV, St.-Petersbourg, 1893-1911.
- Roux, J.-P. *La religion des Turcs et des Mongols*. Paris 1984.
- Salemann, C. *Zur Kritik des Codex Cumanicus*. In: «Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de ST Petersburg». VI. Série, T. IV, 1910.
- Tomasini, G. F. *Alphabetum Persicum, Cumanicum & Latinum*. Anonymi scriptum Anno MCCCIII, die XI. Iulii. In: *Bibliothecae Venetae manuscriptae publicae & privatae Quibus diuersi Scriptorum hac tenus incogniti recensentur*. Opera Iacobi Philippi Tomasini Episcopi Aemoniensis. [...] 1650.
- URS *Uzbeksko-Russkij Slovar'*. Glavnyj redaktor: A. K. Borovkov Gosudarstvennoe izdatel'stvo. Moskva 1959.
- WZKM 1988 Mollova, M., *Le persan des Comans et la valeur de certaines lettres dans le Codex Cumanicus*. In: «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes». 78. Band, s. 87-119.
- WZKM 1990 Mollova, M., *Codex Cumanicus, le bouddhisme et le turk oriental*. In: *ibid.*, 80. Band, s. 141-165.
- WZKM 1993 Mollova, M., *Nouveaux côtés dévoilés du Codex Cumanicus*. In: «WZKM», 83. Band, p. 117-148.

NEKI PROBLEMI U VEZI S TURKIJSKIM DIJELOM
CODEXA CUMANICUSA

S a ž e t a k

U radu se, na osnovu jezičke analize turkijskog u Codexu Cumanicusu, ukazuje na nedostatke dosad prešutno podržavanoga shvatanja u turkologiji o tome da su sastavljači Codexa Cumanicusa bili Evropljani (italijanski i germanski misionari), koji su u to doba učili turkijski (kumanski). Pokreću se, dakle, nova pitanja koja se tiču porijekla i sastavljača, i prepisivača, i korektora, kao i tumača turkijskoga dijela Codexa Cumanicusa. Nude se nove mogućnosti odgovora na postavljene probleme.

Pri nominaciji jezika Codexa Cumanicusa, tvrdnja da se tu radi o kipčaćkom u turkologiji je, za njegovo znanstveno proučavanje, isto toliko štete nanijela koliko i tvrdnja da se radi o "turskom jeziku stranaca" (ecnebi Türkçesi). Trenutno je najprihvatljiviji stav da je pisac Codexa Cumanicusa kumanskog porijekla. A o tome da su sastavljači Codexa Cumanicusa turkijskog porijekla svjedoči također i jako precizna upotreba vjerske "turkijsko-šamanske" terminologije i izraza, koji na takav način nisu mogli biti poznati strancima.

Na osnovu analize skraćenica i ispravki pri prijepisu rukopisa, mogli bismo pretpostaviti da su i prepisivači i korektori turkijskog dijela Codexa Cumanicusa bili turkijskog porijekla; neke su riječi ranije bile fonološki bliske, naprimjer, ujugurskom, dok se nakon ispravki stiče dojam kao da je korektor tog dijela Codexa Cumanicusa kipčaćkog porijekla. Slično je i sa oblicima riječi koje su ranije bile blizu hazarskom da bi kasnije, nakon dodatnih ispravki, postale bliže njihovom čagatajskom "izgovoru". Također, na osnovu transliteracije pojedinih riječi, zapažamo i grafeme za obilježavanje pojedinih fonema koji približno odgovaraju nekim fonemima u današnjem uzbečkom.

Perzijski u Codexu Cumanicusu potječe najvjerovatnije od Turaka koji su znali perzijski, o čemu svjedoče jezičke osobitosti tog dijela rječnika - to nije perzijski kojim su govorili Perzijanci u to doba. Tekstove na njemačkom unutar dijela Codexa Cumanicusa sa kraćim turkijsko-njemačkim tekstovima najvjerovatnije su pisali Turci koji su jedno vrijeme u Evropi učili njemački. Njemački u Codexu Cumanicusu nije onakav kakvim su govorili Nijemci u to doba. Turkijski (türkîce) u Codexu Cumanicusu najvjerovatnije je bio zajednički "pisani jezik" kojim su se turkijski narodi koristili između 12. i 14. stoljeća. Ako su evropski misionari i učili taj jezik, na osnovu analize samog prijevoda, zasigurno možemo ustvrditi da oni nisu imali velikog udjela u prevodenju Codexa Cumanicusa na turkijski, premda postoje indicije da je pri bilježenju različitih informacija u Codexu Cumanicusu bilo i zajedničkog rada.

Treba napomenuti da je raniji naziv ovog višejezičkog rječnika bio samo *Codex (Zbirka)*, što je daleko precizniji i sa jezičkog aspekta adekvatniji naziv od naziva koji mu je dao Géza Kuun (*Codex Cumanicus / Kumanska zbirka*). S obzirom na jezičke osobitosti, dakle, za spomenuto djelo podesniji bi bio naziv "*Codex Uyguricus*". Spomenuta i još brojna, slična pitanja u vezi s Codexom Cumanicusom i danas su otvorena, što potvrđuje i ova studija.

SOME ISSUES ON THE TURKIC PART OF CODEX CUMANICUS

S u m m a r y

On the basis of the linguistic analysis of the Turkic language of the Codex Cumanicus, this work points out the imperfections of the tacitly supported concept that the authors of the Codex Cumanicus were of European origin (Italian and Germanic missionaries, who were learning Turkic, i.e. Kumyk). It also initiates new problems regarding the origin of the composers, transcribers, correctors, and the commentator of the Turkic part of Codex Cumanicus, as well as the solutions to the posed problems.

When the language of Codex Cumanicus was defined, its scientific analysis was jeopardized by the statement that that it is the matter to Kipcac language, to the same extent, as well as the statement that it is "Turkish spoken by foreigners" (ecnebi Türkçesi). As the moment, the most acceptable would be the view that the author of Codex is of Kumyc origin. And the fact that the composers of Codex Cumanicus were Turkic, is supported by the preciseness of religious "Turkic-Chaman" wording, in the form that could not have been known to the foreigners.

The analysis of the abbreviations and corrections in the transcripts of the manuscript has shown that the transcribers and correctors of the Turkic part of Codex Cumanicus were also Turkic; certain words were previously phonologically close to Uighur, while after the corrections were done, we get the impression that the corrector is of Kumyc Kipcac origin. The similar situation is with words that were previously close to hazar, while after the corrections they would be closer to their Chagatai "pronunciation". Also, on the basis of transliteration of certain words, it is notable that certain graphemes for certain phonemes correspond to the phonemes of modern Uzbek.

Persian language in Codex Cumanicus is the version used by Turks, not the Persian spoken by the contemporary native Persians, which is proved by

the linguistic properties of that part of vocabulary. Shorter German-Turkish pieces of text within Codex Cumanicus were most probably written by the Turks, who had spent some time learning German in Europe, and this was not the authentic German language, used by the contemporary native German speakers. Turkic language (türkîce) in Codex Cumanicus was, most probably, the common written language used by Turkic peoples between 12th and 14th century. If we accept the fact that the European missionaries learnt and spoke Turkic, on the basis of the analysis of the translation, it is certain that they did not have any considerable role in the translation of Codex Cumanicus to Turkic, even though there are some indicators that there indeed was some joint work in the recording of certain information.

It is worth mentioning that the previous title of this language was only Codex (meaning Collection), what is far more precise and, from a linguistic point of view, adequate title than the one given by Géza Kuun (*Codex Cumanicus/Kumyc Collection*). The issues tackled by this work, together with numerous other problems and questions are still open, what is proved by this study.